

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT INTEGRÁCIÓJA A KOMPETENCIA-ALAPÚ TEOLÓGIAI KÉPZÉSBEN

Ágnes PÁNGYÁNSZKY¹

ABSTRACT

The development of theory and practice integration within theological education has become a contextual challenge for the Lutheran church. As new patterns of educational delivery has been introduced, issues of methodological questions has come to the forefront concerning the integration of practice experience into classroom education. The shifting process from university life into ministry situations is accompanied by a one-year internship program, however a number of questions remain concerning the relationship of theology and practice for the whole educational process. The role of practical theology in both classroom and field education plays an influential role. A survey among 57 ordained pastors concerning their view and evaluation of Lutheran theological education and preparation for ministry supports the study.

KEYWORDS: theory, practice, theological education, competence, integration, practical theology, field practice, survey

BEVEZETŐ

Akkreditált mesterszakos egyetemi képzés vagy hatékony gyorstalpaló tanfolyam? Elméleti többlet és terepen kiformalódó gyakorlat, vagy a képzés első pillanatától megvalósuló gyakorlat-orientált képzés? Ezeket a kérdéseket gyakran teszik fel oktatók, egyházvezetők, mentor-lelkészek, hallgatók és mindazok, akik a teológus-lelkész képzés során felelősek és érintettek abban, milyen színvonalú és milyen elmélet-gyakorlat arányú képzés után kerülnek ki végzett hallgatók lelkészi szolgálatba. A tanulmány vizsgálja az elméleti és gyakorlati képzés szorosabb integrációjának lehetőségét és azt, mit jelent elmélet és gyakorlat kölcsönhatása a gyakorlati teológia szempontjából.

Az Evangélikus Hittudományi Egyetem (EHE) Gyakorlati Intézetének feladata a hallgatók gyakorlatainak és hatodéves képzésének koordinálása. A képzés fejlesztéséhez az elmúlt két évtizedben hatodéves gyakorlaton résztvevők között elégedettségi felmérés készült, ami számszerű adatokban és vélemények megformálásában is sokat segít a lelkészi kompetenciák formálásának elméleti és gyakorlati fejlesztésében. Az egyházközségek lelki és szellemi vezetése, az egyházban folyó evangelizációs tevékenység végzése, az igehirdetés, a lelkigondozás, a tanítás szolgálata, a gyülekezetépítés, ifjúsági- és gyermekmunka, a diakóniai szolgálatok megszervezése és a társadalom különböző területein a hitről folyó párbeszéd folytatása mind olyan tudást és kompetenciát igényelnek, amelyekben az evangélikus keresztény szellemiségen és lelkiségen nyugvó elméleti tudás mellett a gyakorlati készségek elsajátítása is elengedhetetlen az egyházban végzett lelkészi szolgálathoz.

¹ Dr. Pángyánszky Ágnes adjunktus, Gyakorlati Intézet vezető. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest.
E-mail cím: agnes.pangyanszky@lutheran.hu

A folyamatosan megújuló egyházzól (*ecclesia semper reformanda est*) szóló protestáns tanítás, a Láthatóan Evangélikus stratégia cselekvésre mozgósító dinamikája [1], az élethosszig tartó tanulás (*life-long learning*) kihívásai, és az egyházra is ható társadalmi változások alapján láthatjuk, az evangélikus teológus-lelkész képzés helyzete sem lehet mentes azoktól a kontextuális kihívásoktól, amelyek kritikai reflexiót, tervezést és fejlesztést igényelnek az egyházi felsőoktatásban. Az ezredforduló utáni evangélikus egyházi kontextus a népegyházi keretek között élő gyülekezetek helyzetének újragondolását, kiértékelését és új célkitűzések megalkotását igényli. Ahogyan az EHE a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) zsinatának felkérésére a valláspedagógiai tanszék létrehozásával a nevelési és oktatási intézményi bővülésekre és a kötelező hit- és erkölcstan bevezetésére reagált, úgy a teológus-lelkész szakokon is egyre nagyobb igény mutatkozik a közelmúlt kiértékelésére, és az „újratervezés” folyamatának az elindítására. Hasonló helyzet jellemzi a diakóniai szolgálat intézményi és gyülekezeti fejlesztését és új diakóniai képzések elindítását is.

Növekvő igény a rendszer-szemléletű, kompetencia-alapú teológia-lelkész szakos képzésre

A társadalmi kontextusok változása közepette az egyház folyamatosan új kihívásokkal találkozik, és ez megmutatkozik a lelkészi életpálya alakulása során a hivatás melletti döntéshelyzetekben is. Tapasztalat, hogy a rekrutáció kérdése egyfelől állandó figyelmet és szinte marketing-igényű megközelítést igényel, másfelől azok a klasszikus területek, ahonnan fiatalok a teológushallgatói pályára léptek (lelkészcsaládok, szoros gyülekezeti kötődés, határozott identitással rendelkező evangélikus családok, egyházi/gyülekezeti ifjúsági munkában való részvétel), kibővültek kevésbé klasszikus beérkezési helyzetekkel is (egyházi gimnáziumok, szekuláris családok, késői elhívás stb.) [2] A lelkészi szolgálatra kapott elhívás így még az eddigénél is változatosabb módon valósul meg, ami hatást gyakorol az elméleti és a gyakorlati képzési struktúrára, de nem elhanyagolható az a szempont sem, ami az elhívással, a *vocatio* kontextuális megvalósulásával, elhúzódó döntésekkel kapcsolatos. Egyre erőteljesebben érzékelhető az, amit Cahalan is megállapít a teológiai képzésre érkezők elhívással kapcsolatos elköteleződéséről: sokszor a teológiai képzés válik az elhívás kérdéseivel való megküzdés színhelyévé, és a képzés lesz az a kontextus, ahol a teológus hallgató átgondolja hivatását, megismeri a teológiai gondolkodást, és nagyobb rálátást kap arra a hivatásra, aminek tanulására és elsajátítására úgy érzi, Istentől elhívást kapott. [3] A változó társadalmi helyzetben a demográfiai adottságok is egyre jobban árnyalják a lelkészi szolgálatba indulók jövőképét. Különösen is a fiatal szolgálatra készülők között egyre határozottabban artikulált kérdés az, hol tudják majd elképzelni a jövőjüket lelkészként, és ez a jövőkép hogyan találkozik az egyházvezetés szándékával, illetve terveivel. A társadalmi kontextus által felvetett, sokakat megosztó kérdések (család, szexualitás, etikai problémák) pedig sokszor a hagyományos evangélikus vallásos ember számára inkább bezárkózást vagy elzárkózást jelentenek, amelyekben szükséges a képzés során is olyan nyitottságot képviselni, amely képessé teszi a hallgatókat, illetve a lelkészeket a keresztény alapokon tájékozódó, szélesebb körben is megszólalni tudó dialógus megvalósítására. [4]

A szolgálatba lépő lelkészek mindennapos tapasztalatai is igazolják egy új szempontokat tartalmazó integratív megközelítésnek az aktualitását és prioritás-helyzetét. A lelkészi szolgálat sűrűjében és mindennapjaiban kerülnek elő azok a kérdések, melyek a képzés hatékonyságára kérdeznak vissza. Miért nem tanították ezt nekünk az egyetemen? – kérdezik sokszor lelkész-kollégák egy-egy olyan kompetencia-területen, amelyekhez valóban szükség van az elmélet és gyakorlat szorosabb összekapcsolására, feladat-centrikusabb megközelítésre, és

életszerű helyzetek begyakorlására. Bár minden felmerülő feladatra nincs előre kész recept, a minőségbiztosítás és fejlesztési célok miatt mégis szükséges elmélet és gyakorlat kölcsönhatásának folyamatos vizsgálata, értékelése, revíziója és az eredmények visszacsatolása.

Ezt a folyamatot támogatja kérdőíves kutatás segítségével az EHE diplomás pályakövető rendszerén belül indított felmérés az elmúlt 18 évben végzett teológus-lelkész szakos hallgatók között. 57 lelkész segítette válaszaival a kutatást, amely alapvetően az elméleti képzéshez illeszkedő hatodévből végzett gyülekezeti gyakorlat eredményességét vizsgálja, de rákérdez a képzés során nyújtott elméleti és gyakorlati képzés kölcsönhatására is. A tanulmány bemutatja a kérdőíves kutatás 2019-ben született, a témához kapcsolódó eredményeit, hogy jól körülhatárolhatóan láthatóvá váljanak azok a lelkészi szolgálathoz kapcsolódó kompetenciák, amelyek fejlesztését megfelelő elméleti és gyakorlati tárgyakkal a képzés során bevezetni vagy erősíteni szükséges.

A teológiai képzés átgondolásának szükségességét az evangélikus egyházak nemzetközi szinten is kiemelt kérdésnek tekintik. A Lutheránus Világszövetség 2017-ben tartott 12. nagygyűlése felhívta az evangélikus közösség figyelmét a teológiai képzés széleskörű elérhetővé tételének kiemelt feladatára. A reformáció 500 éves évfordulójának évében a világ evangélikusságának legnagyobb részét képviselő közösség újra elköteleződött a teológiai képzés protestáns hagyományainak megőrzése mellett. Stratégiai bizottság dolgozta ki azt a dokumentumot, amely alapján a Lutheránus Világszövetség hálózatot kíván építeni a teológiai képzést nyújtó intézmények között közös konferenciák, csereprogramok és ösztöndíjak szélesebb körű megvalósításával. [5] A stratégia teológiai háttérben az az evangélikus identitás áll, ami elkötelezett a formális és non-formális teológiai oktatás és képzés iránt. Ez a teológiai képzés jelentős szerepet tölt be az evangéliumi tanúságtétel megvalósításában és láthatóvá tételében minden olyan kontextusban, ahol az egyház a globális, de mégis a végsőkig polarizált világban kihívásokkal, problémákkal, kizsákmányolással és szenvedéssel találkozik. A teológiai képzés az evangélikus egyházakban sokféle módon valósul meg: állami vagy egyházi egyetemeken, mesterképzésben, alapképzésben, de akár egészen alapszintű lelkészi szolgálatra felkészítő kurzusokon. A változatos formák ellenére is az a szándék fogalmazódott meg, hogy az evangélikus és protestáns identitás fontos kifejezőeszköze a teológiai képzések magas szintű megvalósítása, és ehhez hasonlóan a kontextus-hűség is, a képzés gyakorlatias megközelítésének prioritásként kezelése.

A nemzetközi trendek alakulása mellett a teológiai képzés fejlesztésében egy régóta tervezett, de most kibontakozó folyamat vette kezdetét az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. A 2019-es tanév második félévétől indult el az a másoddiplomás lelkészképzés, amely a lelkészi szolgálatra való elhívás megvalósulását sokkal szélesebb kör számára tette elérhetővé. [6] Hosszú évek óta megfogalmazódó igényre született így megoldás a hagyományos típusú nappali teológus-lelkész szak mellett. Egyrészt az élethosszig tartó tanulás, másrészt az elhívás bármilyen életkorban való megvalósulásának jegyében az új szak lehetőséget ad diplomával rendelkezők számára, hogy ordinált lelkészként evangélikus lelkészi szolgálatot végezzenek. A teológus mesterszak két másik specializációja (biblikum és szociáletika) mellett harmadikként indult el a lelkész szak, meglepően magas jelentkezési aránnyal (14 fő kezdte meg tanulmányait a részismereti héber és görög nyelvi képzésben). A már diplomával rendelkezők, a felnőtt lét, a család és a munka világából érkezők képzése lehetőség, feladat és felelősség az evangélikus egyházi felsőoktatás részére. Az eddig leginkább érettségi után érkező fiatalok klasszikus típusú képzése után a diplomás, élet- és munkatapasztalattal rendelkezők képzése és felkészítése a lelkészi szolgálatra olyan kérdésfelvetéseket indukál, amelyek hatással lehetnek nem csupán a nappali szakos képzésre, de más már meglévő vagy most induló szakok esetében is. A szolgálatra elhívást kapó felnőttek környezete, életpályája rendkívül rugalmas oktatási módszereket kíván, de a lelkészi szolgálat értelmezésében is új szempontokat tár fel.

A képzési struktúrák bővülése, a rekrutáció folyamatának érzékelhető változása, a lelkesi hivatás megítélése és önértelmezése a változó egyházi és társadalmi folyamatokkal együtt mind igénylik a teológus-lelkész képzés önreflexióját elmélet és gyakorlat kölcsönhatásának dinamikájában.² [7] Ehhez a folyamathoz szükséges megvizsgálni a gyakorlati teológiába történő beágyazottságnak és a gyakorlati teológiai értelmezésnek a kérdését.

A kompetencia-alapú gyakorlati képzés mint gyakorlati teológiai feladat

A teológia tudományának, és benne a gyakorlati teológiának is feladata és küldetése az egyház jelen helyzetére vonatkozó kritikai rákérdezés és probléma-érzékenység, valamint az egyház életjelenségeinek és benne a szolgálatot végzők munkájának reflexiója. Ez a feladat legalább két pólusú: /1/ az egyház életének és szolgálatának reflexiója teológiai követelmény, nem csupán egy közös megegyezés alapján kialakított rend technikai „felügyelete” vagy korrekciója. A Krisztusban egy egyház, mint egy test, élő és organikus szervezet, ami a tradíciót sokszor megtestesítő állandóság mellett a flexibilitás és mobilizálhatóság is kell, hogy jellemezzen. /2/ A gyakorlati teológia feladatának másik pólusa magának a reflektivitásnak a követelménye, amely számol azzal a kockázattal, hogy az, amit az egyház gondol arról, amit tesz, lehet, hogy teljesen különbözik attól, ami valóban történik. [8]

Ezek a követelmények teszik szükségessé azt, hogy a lelkesi hivatásra felkészítő képzések is a teológiai reflexió tárgyává váljanak. Siba pasztorálteológiai alapvetése a világkép alakításában, a teológiai kérdések rendszerére való rálátásban és a szemléletformálásban is meghatározó komponensnek tekinti a képzés módszertanába integránsan illeszkedő teológiai reflexiót. [9] Swinton and Mowat nyomán azt érdemes hangsúlyozni, hogy a gyakorlati teológia alapvető fundamentuma nem a feladatközpontú technikai kivitelezés kérdése, hanem a teológia és annak a gyakorlatban történő alkalmazása, különösen is a lelkesi és más gyülekezeti szolgálatot végzők helyzetében. A teológiai tartalom és szándék (*theological content and intent*) hangsúlyozása nem csupán a teológiai tudományterületek alkalmazásának lehetőségét jelenti a gyakorlati teológiában, - és így egy félreérthető, „csupán” alkalmazott teológiát - hanem egy egészséges integráció megvalósulását, amelyben több szálon át érkezik meg az evangélium üzenete oda, ahová Isten azt küldeni szándékozik. [10] A gyakorlati teológia célja a megérkezés útjainak és módzatainak összehangolása, segítése és reflektálása. A teológiai képzés lehetséges fejlesztési irányainak kijelölésekor fontos alapvetés lehet, ha hangsúlyozzuk, a teológia minden tudományágát elmélet és gyakorlat egészséges integritásában szükséges látni. Cahalan, Campbell-Reed és Scharen nyomán az integratív szemléletről ezt a kérdést teszi fel: „Hogyan tudunk minden tudományágban úgy tanítani, hogy a tudás, a lét és a cselekedet integrációját tartsuk szem előtt olyan pásztori látásmóddal rendelkező hallgatók lelkesi szolgálatba kerülése érdekében, akik biztos alapokon nyugvó ítélő- és cselekvő képességgel rendelkeznek a szolgálat konkrét valósága közepette.” [11]

Swinton és Mowat a gyakorlati teológus feladatának az egyház teológia-értelmezését és ennek a gyakorlatban is megvalósuló hitelességének a harmonizálását látják. [12] Ez a feladat-meghatározás számunkra is új távlatot nyit a gyakorlati teológia feladatának értelmezésében. A hagyományos klasszikus felosztás (homiletika, poimenika, katechetika, liturgika, gyülekezetépítés stb.) mellett a gyakorlati teológia önértelmezése ma már egyház és társadalom, keresztyén hitmegélés és szekuláris életforma kapcsolódásának területein is új útkeresésben van. Ez az útkeresés a gyakorlati teológia „gyakorlat-centrikusságát” az előbbiekből

² Siba Balázs: Pasztorálteológia c. munkája (2018) mai megközelítésben vizsgálja a személyes elhívás kérdését, a lelkesi hivatást és a lelkesi életpályát. A teológiai, lelki és gyakorlati felkészülés pasztorálteológiai aspektusait református lelkészek között végzett interjúk tükrében értelmezi. [7]

már említett módon nem a „technika” szempontjából, hanem a teológia gyakorlatban, életben való megvalósulásából értelmezi. Swinton és Mowat ennek szellemében a gyakorlati teológia feladatkörét hat szempont alapján határozzák meg: [13]

- /1/ A gyakorlati teológia feladatának fókuszja az igazság iránti elköteleződés, emellett a hiteles és életformáló gyakorlat kimunkálása és megtartása.
- /2/ A gyakorlati teológia feladata a keresztyén hagyomány és a társadalmi kontextusból fakadó kihívások és speciális problémák közötti kapcsolat feltárása és reflexiója.
- /3/ A gyakorlati teológia kutatási területe egyfelől azok az elméletek és feltételezések, amelyek a mai gyakorlatot meghatározzák, másrészt a gyakorlati teológia hozzájárul olyan új elméleteknek a kidolgozásához is, amelyek hatással lehetnek egyház és társadalom további kapcsolódására.
- /4/ A gyakorlati teológia olyan értelmező tudomány, amely releváns, probléma-érzékeny és kontextuális meglátásokkal gazdagítja a keresztyén hagyományt.
- /5/ A gyakorlati teológia „tapasztalat-közeli.” Célja az ismeretszerzés során a tapasztalattal egybekötött egyéni és közösségi tanulás, ami elmélet és gyakorlat összekapcsolódásában végső céljaként Isten országának munkálását és az életgyakorlatban való megélését tűzi ki.
- /6/ A gyakorlati teológia alapvetően missziói tudományterület. Célja és motivációja az evangélium hirdetésének küldetéséből fakad, és az üdvösség életformáló dinamikája válik azzá az értelmezési környezetté, amelyben a gyakorlati teológia a keresztyén hagyomány alapján reflektál a jelenben megvalósuló egyházi és egyéni életgyakorlatra.

A kompetencia-alapú gyakorlati képzés integratív megközelítésekor Cahalan hívja fel a figyelmet arra a veszélyre, hogy az integrációra úgy is tekinthetünk, mint valamilyen egyesítő koncepció iránti igényünk megjelenésére, ami pótolni akarja a XXI. századra alapvető tapasztalatként érzékelhető fragmentált életérzést egy könnyű eligazodást jelentő világgéppel - szemben. [14] Az, hogy egy integratív szemlélet intra-diszciplináris értelemben az egész teológia tudományára nézve mennyire aktuális kihívás, ez a tanulmány nem vizsgálja, az azonban fontos célkitűzés, hogy a képzésben megjelenő teológiai tudományágak integratív módszertana mennyiben tud hozzájárulni a kompetencia-alapú képzés megvalósulásához.

Cahalan alapján az integrált képzés olyan oktatási programot tesz lehetővé, amelyben intra-diszciplinárisan kapcsolódnak egymáshoz teológiai stúdiumok, amelyek vizsgálják a kontextust, a gyakorlatban való megvalósulást és a keresztyén élet mindennapjaihoz történő kapcsolódást. [15] Az integrált módszertan kiemelten igényli az elméleti anyag elsajátításának magas szintű megvalósítását, és ehhez kapcsolja azokat a kompetenciákat, amelyekkel az adott tananyag rendszerszintű gyakorlati alkalmazására szüksége lesz a lelkészi szolgálatot végzőknek. Az integratív szemlélet nem újkeletű. Gyakorlati teológusok már 30 évvel ezelőtt is vizsgálták, két szempontrendszer alapján: /1/ mint szakmai képzést, ami integrálja a tudást és a szakmai jártasságot, és /2/ elmélet és gyakorlat kapcsolatát a klasszikus teológiai tudományágak és a gyakorlati területek között. [16] Bass és Dykstra még erőteljesebben hangsúlyozzák ezt a kapcsolódást akkor, amikor a gyakorlati teológusoknak a teológia egész területén széleskörű jártasságát fontos elemnek látják, hozzátéve azt, hogy a más teológiai tudományágakat képviselők számára is fontos szempont az, hogy az általuk tanított elmélet hatást gyakorol az egyház gyakorlati életére és a világban történő tanúságtételére. [17]

Az integratív szemlélet szükségességének megalapozását végzik el Campbell-Reed és Scharen tanulmányukban, amikor egy Craig Dykstra gyakorlati teológus által alkotott fogalmat, a lelkészi képzelőerőt, az előzőekben már említett pásztori látásmódot (pastoral

imagination³) vizsgálják teológia és gyakorlat kontextusában. Fiatal, nemrégén szolgálatba állt lelkészek vallomásai adnak példát arra, milyen „aha-pillanatok” formálják a valódi lelkészi identitást és hogyan alakul a megismerés és tudás olyan gyakorlati tapasztalattá, amely képes integráltan magába foglalni azt a hivatást, amit lelkészi hivatásnak nevezünk. [18] Talán túl sokszor mentünk el frissen szolgálatba állók kérdései mellett, akik néha keserűen kérdeznek vissza azokra a hiányzó elemekre, amelyek segítették volna a szolgálat számukra ismeretlen helyzeteiben való eligazodást. Ha a teológusképzés tudatosan szeretne törekedni a szolgálatra való felkészítésre, akkor kritikusan kell visszakérdeznie elmélet és gyakorlat kölcsönhatására.

/1/ Tartalmaz-e a képzés elegendő referencia-pontot elmélet és gyakorlat között?

/2/ Törekszik-e az elméleti képzés a lelkészi gyakorlat tudás-centrikusságának megtartására, és ezzel együtt a gyakorlat „osztályteremben” való megjelenésének tudatos kommunikációjára?

/3/ Formálja-e a képzés minden eleme a lelkészi identitásra való rátalálást, azt a pasztorális képzelőerőt, ami az adott pillanatban a korábban megszerzett tudást, a megismerés folyamatát és a technikai/szakmai tudást, a know-how-t belátássá, megértéssé, a pasztorális képzelőerő és identitás aha-élményévé változtatja?

Campbell-Reed és Scharen kutatásaik alapján megállapítják, hogy szükség van a gyakorlat tudatos beépítésére az elméleti oktatás folyamatába. Hangsúlyozzák, hogy a gyakorlatból fakadó reflexió nem elégséges csak a kifejezetten gyakorlati képzés során, hanem gyakoribb reflexiót javasolnak a szakirodalom olvasása, a reflektív beszámolók megírása, a beszélgetések és a kritikai visszajelzések területén is a teológiai tudás gyakorlatban való felhasználásának területein. [19] Ennek jó gyakorlata lehet például olyan projekt-alapú tárgyak bevezetése a képzési struktúrába, amelyek az egyház életjelenségei felől, „visszafelé tervezés” útján állítanak össze olyan integrált tananyagot, amelyben az elmélet még osztálytermi körülmények között, de már a gyakorlati megvalósulást szem előtt tartva valósul meg. Lehet ilyen projekt egy nagyünnepen végzett gyakorlat, amelynek homiletikai készülésében biblikus és rendszeres teológiai feladatok is helyet kapnak a klasszikus ezegetikai munkán felül. Már ebben a szakaszban fontos kérdés pl. a teológiai mondanivaló élesben történő begyakorlása gyülekezeti közegben. Ehhez kapcsolódhat hozzá a lelkigondozás és látogatások során szerzett tapasztalat, egy gyülekezet kontextusa, szolgálatok végzése, előre megbeszélte feladatok (bibliaóra, ifjúsági óra, konfirmáció alkalmával az adott ünnep teológiai tartalmának tanítása stb.) megoldása, írásbeli reflexiója és csoportos, szóbeli lehetőség a reflexióra, dialógusra és tapasztalatcserére. Az elméleti tudás közvetlen, gyülekezeti közegben történő „próbája” olyan integratív tanulási folyamatot tesz lehetővé, ami összekapcsolja az osztálytermet és a terepmunkát, a teológia tudományát és a gyakorlati teológiai, megvalósulással kapcsolatos feladatokat.

Az integratív megközelítés lényeges eleme a kontextuális reflexió. Az alapvető teológiai curriculum beágyazódik egy adott helyzetben lévő egyházi és társadalmi kontextusba, amelynek bemutatására, oktatására és reflexiójára maga az elméleti képzés is vállalkozik. Shaw alapján fogalmazhatjuk meg azokat az alapvető reflexiók köröket, amelynek vizsgálata hatással van a curriculumra, és az abban megvalósuló integrációra. [20]

/1/ Az egyházi környezet Isten eljövendő országának olyan területe, amely az aktuális, a reális és az ideális kreatív feszültségében viszi reménység szerint minél előbbre Isten üdvözítő akaratának hirdetését és megvalósulását. Az egyházi környezet lelkisége, szervezeti háttere, vezetettsége, az egyházi szolgálattevők között megvalósuló kollegialitás, a lelké-

³ A lelkészi képzelőerő magyar nyelven inkább a pasztorális identitás fogalmával írható le, de fontos „belelátni” a képzelőerőnek azt a jelentéstartományát is, ami szinte már az elhívás pillanatától előrevetíti a szolgálat folyamatában való identitásra találást, a lelkészi identitás kialakulását.

szek számára kidolgozott életpályamodell, a gyülekezeti szituációk, a kreativitás, a missziós elkötelezettség, a társadalmi és diakóniai proaktivitás és még jónéhány faktor befolyásolja azt, miből álljon az a curriculum, amely alapján a jövő lelkészei szolgálatuk végzésére felkészülnek.

- /2/ Az egyházi kontextus már magában hordozza azokat a kihívásokat is, vagy akár buktatókat is, amelyek kritikus felkészülést vagy akár konfliktus-kezelési stratégiák ismeretét is igénylik. Az egyház életének valósága és az egyházat körülvevő világi környezet is bőven hordoz magában olyan helyzeteket, amelyekben lépten-nyomon „vizsgáljuk” az egyház. Teológiai fogalmakkal: a bűn, bűnbánat és bűnbocsánat kegyelmi lehetőségeinek ismeretével és gyakorlatával szükséges felkészíteni az egyháznak jövőbeni szolgálattevőit arra, hogy az evangélium üzenetének aktív kommunikátoraivá váljanak egy kihívásokkal, buktatókkal és kudarc-helyzetekkel jócskán megtűzdelte világban.
- /3/ Az előző pontokban megfogalmazott feladatok alapján logikusan következik az a kérdés, vajon milyen tulajdonságokkal rendelkezik az a vezető, aki ezekben a helyzetekben a keresztény közösségek élén adaptív vezetői tulajdonságokkal felvértezve el tudja látni a keresztény vezető szerepét? A keresztény vezető jelleme, hitmegélése, tudása, szakmai és konfliktus-kezelő képességei többszörösen határozzák meg a közösség életét és a hitben való növekedését. [21] A keresztény közösségvezetésre való felkészítést számos, már szolgálatban álló lelkész hiányolja a képzésből, erről a következőkben bemutatott kérdőív-kutatás is tanúskodik majd.

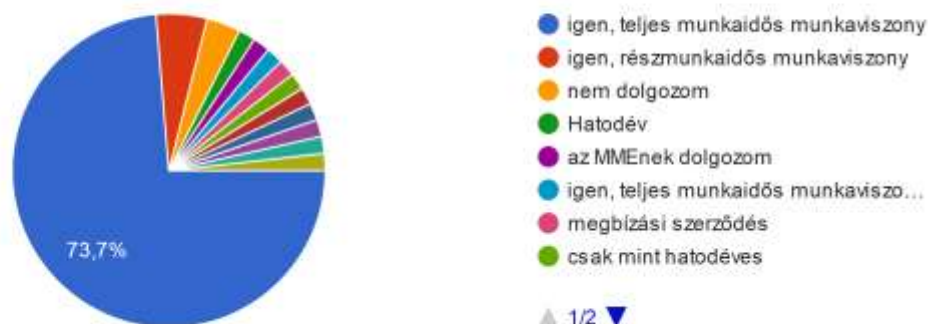
Elégedettségi kérdőív a hatodéves képzésről

Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen a hatodéves képzés 2001-ben került bevezetésre.⁴ [22] A hatodéves gyakorlati képzést érintő Diplomás Pályakövető Rendszer kereteiben végzett kutatás célja ennek a képzési struktúrának a vizsgálata. A végzett hallgatók véleményére kérdezett rá a felmérés a képzés eredményességéről, és az egyetemen folyó elmélet és gyakorlati képzés hasznosságáról, valamint hatékonyságáról. A 29 kérdést tartalmazó kérdőívet 163-an kapták meg és 57-en töltötték ki. A kitöltés anonim módon történt. E tanulmányban az összes kérdés értékelése terjedelem híján nem jelenhet meg, de azok a grafikonok vagy szövegesen megjelenő véleményalkotások igen, amelyek az integrált kompetencia-alapú képzés tematikájához segítséget nyújthatnak.

⁴⁴ Szabóné Mátrai Marianna: Gyakorlati felkészítés a lelkészi szolgálatra c. tanulmányában a hatodéves képzés 2001-től való indításáról és a képzésről részletes leírást olvashatunk. [21]

6. Van-e jelenleg munkaviszonya a MEE gyülekezeteiben, intézményeiben?

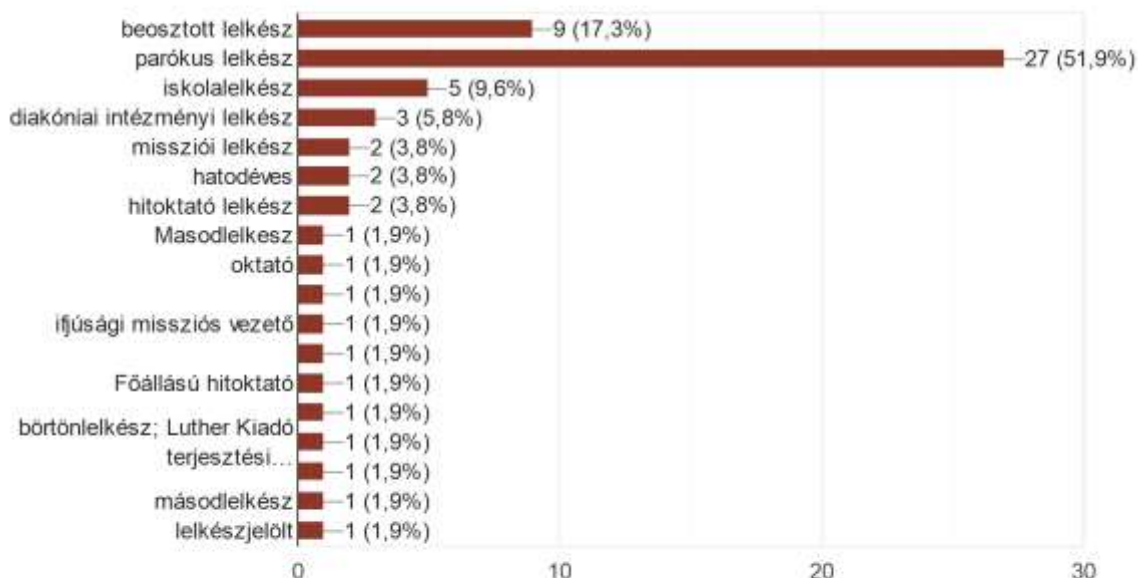
57 válasz

1. ábra: Jelenlegi munkaviszony a Magyarországi Evangélikus Egyházban

7. Mi jelenlegi szolgálati területének, munkakörének megnevezése? Amennyiben több van, kérjük, mindet jelölje be!

52 válasz

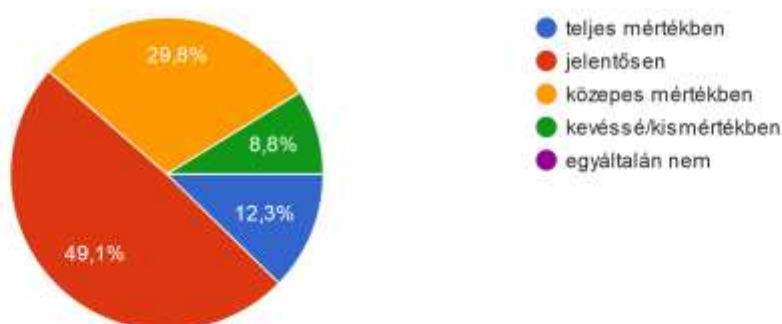
2. ábra: Szolgálati terület megjelölése

A munkaviszonyra és a szolgálati terület megnevezésére vonatkozó kérdések alapján látható, hogy 57 válaszadóból 73,7 %-nak teljes munkaidős munkaviszonya van a Magyarországi Evangélikus Egyházban. A részmunkaidős foglalkoztatásban lévőkkel és az egyház más jellegű alkalmazásban állóival együtt a kérdőívet kitöltők túlnyomó többsége egyházi alkalmazásban áll. Bár a kutatás nem mérte a lemorzsolódást, az mégis mérhető eredmény, hogy a képzést befejezők a Magyarországi Evangélikus Egyház kötelékében maradnak. Jelzik ezt a nagy

arányt a lelkészi státuszok arányai is: 51%-a a kitöltőknek már parókusi (gyülekezet által megválasztott) lelkészi státuszban van, 17% beosztott lelkészi státuszban, és többen a speciális lelkészi szolgálati területek egyikében vagy az egyház kötelékében dolgoznak. A tanulmány szempontjából a visszajelzések a hatodéves képzésre vonatkozóan olyan közegekből érkeztek, ahol megvalósult az értékelhetőségi követelmény a kérdőív kitöltésekor és a válaszok megadásakor.

11. Mennyire elégedett a hatodéves képzés során megvalósuló gyakorlati képzés hatékonyságával?

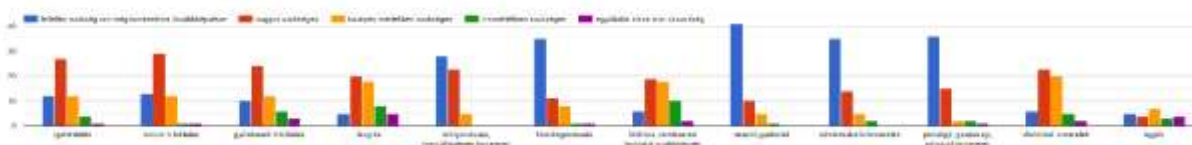
57 válasz

3. ábra: A hatodéves képzésben megvalósuló gyakorlati képzés hatékonysága

A kérdőív 11. kérdése általánosságban kérdez rá a hatodéves gyakorlati képzés hatékonyságára. A következő kérdések specifikus területeket is érintenek majd. Az általános hatékonyságértékelésben a legnagyobb arányt, 49,1%-ot a *jelentősen* válasz kapta, ez együtt a *teljes mértékben* válasszal meghaladja a 60%-ot. Az *egyáltalán nem elégedett*-re nem érkezett válasz, a *kevésbé/kismértékben* válasz 8,8%. A specifikus területekre való rálátás előtt az általános százalékos válaszadásról elmondható, hogy itt jelentős elégedettség mutatkozik a gyakorlati képzés hatékonyságával kapcsolatban, ami pozitívabb képet tükröz a kifejtendő kérdésekre adott válaszok között olvasható véleményeknél. Egy lelkész így összegzi a hatodéves képzés konzultációiról megfogalmazott véleményét a hatodéves képzés tematikus felépítésének hasznosságával kapcsolatban: „A gyakorlati felkészítés nagyon fontos, a lelkészi szolgálat hétköznapijaira való koncentráció. Erősíteni kellene ezeket: konfliktuskezelés (presbitériummal, tisztségviselőkkel...), kazuális szolgálatok, adminisztráció, pályázatok, hittanoktatás szervezése, a kötetlen munkaidő optimális kezelése, család-szolgálat-magánélet kapcsolata.” Egy másik válaszadó a képzés hosszabb periódusban való megvalósítását javasolja, úgy, hogy az már az elméleti képzés során elkezdődjön: „A legfontosabb tanulás az volt, hogy nem elég a 10 hónap gyakorlat! Szerintem már ötödévben kellene valamilyen nagyobb volumenű gyülekezeti gyakorlat.” A hatodéves képzés hatékonysága nem csupán a megvalósuló curriculumtól, de az ún. *null curriculum*tól, a folyamatos felismeréseket generáló tartalomtól is függ: „Sok temetési prédikációt hallgattam. Rövid, érzékeny műfaj. Mentorom viszont pont a temetéseken prédikált úgy, hogy minden egyes alkalommal katarzist élttem át. Szerintem a gyászolók is. 12 év elteltével is emlékszem pár szövegére. A teológián 5 év alatt ehhez elméletben kaptunk viszonylag kevés infót, de a hatodév során megtanultam, ezt hogyan is kell és lehet nagyon jól csinálni a gyakorlatban.”

12. A hatodéves képzés milyen területein lát több gyakorlati oktatásra igényt saját tapasztalatai alapján? Jelölje be, mennyire látja szükségét ezen ismeretek alaposabb elsajátításának, ill. fejlesztésének és továbbképzésének a hatodéves képzés során.

4. ábra: Igényfelmérés gyakorlati képzés szükségességére

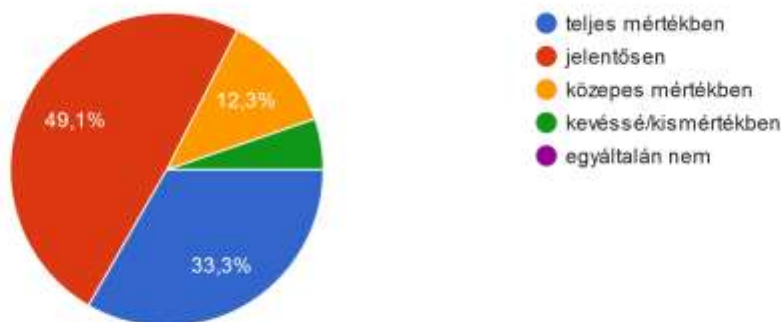
A 12. kérdés (A hatodéves képzés milyen területein lát több gyakorlati oktatásra igényt saját tapasztalatai alapján? Jelölje be, mennyire látja szükségét ezen ismeretek alaposabb elsajátításának, ill. fejlesztésének és továbbképzésének a hatodéves képzés során.) a gyakorlati képzés során olyan területekre (igehirdetés, iskolai hitoktatás, gyülekezeti hitoktatás, liturgia, lelkigondozás, mentálhigiénés ismeretek, hivatásgondozás, biblikus, rendszeres teológiai továbbképzés, vezetői gyakorlat, adminisztratív ismeretek, pénzügyi, gazdasági, pályázati ismeretek, diakóniai ismeretek, egyéb) kérdez rá, amelyekben az elméleti képzés után a hallgatók számára hasznos lehetett volna több gyakorlati ismeretet szerezni. A válaszok kiértékeléséhez és az előző kérdéshez is fontos előzetes eredmény a 2018 tavaszán végzett kutatás a már végzett hallgatók körében. A 2018-as kutatás egyik sarokpontja az a vélemény, mely „a válaszadók szerint az EHE-n szerzett elméleti ismeretek jobbak, mint a gyakorlati tapasztalatok, kompetenciák.” [23] A válaszadók 66%-a jónak értékelte az elméleti ismereteket, csak 6% értékelte negatívan. A gyakorlati tapasztalatokat 47% találta kiválónak vagy jónak, viszont 20% negatívan értékelte. [24]

A 2018-as és a jelenlegi 2019-es felmérésben is nagyon hasonló területek jelentkeztek a gyakorlati tapasztalatszerzés terén kifejezett hiányterületként: vezetői gyakorlat, pénzügyi, gazdasági, pályázati ismeretek, adminisztratív ismeretek, hivatásgondozás, lelkigondozás és mentálhigiénés ismeretek. A feltétlenül szükséges ismeretek után nagyon szükségesként jelölték meg a kitöltők a következő területeket is: igehirdetés, iskolai és gyülekezeti hitoktatás, liturgikus ismeretek, biblikus és rendszeres teológiai továbbképzések, diakóniai területek. Az elméleti és szakmai tapasztalatszerzési lehetőségek bővítésének igényére vonatkozó válaszok jeleznek egyfelől új ismeretszerzési igényt olyan praktikus területeken, amelyeket a gyakorlati év curriculumában szükséges hatékonyabban megjeleníteni (vezetőképzés, pénzügyi és pályázati képzés). Másodsorban itt találjuk azokat a kifejezetten gyakorlathoz kapcsolódó területeket (homiletika, liturgia, valláspedagógia, gyülekezetpedagógia, biblikus és rendszeres teológiai ismeretek), amelyek tulajdonképpen szinte egyöntetűen jelzik az elmélethez hozzákapcsolható gyakorlati reflexió és integráció lehetőségét.

A hivatásgondozás kérdésében a diagram is kiugróan jelzi, milyen nagy szükség van a hallgatók lelki kísérésére és a hivatásra való felkészítésükre. Olyan kérdés ez, ami után egyre jobban megfogalmazódik az igény már a végzett hallgatókban is. Így ír erről egy lelkész: „Ne vállaljak addig gyülekezetvezetést, amíg nem tisztázott a saját belső motivációm a gyülekezet-hez kötődéssel kapcsolatban.” De lelkészek visszaemlékezéseiből kirajzolódik annak a pasztorális látásmódnak és identitásnak is a megszületése, amelyet korábban Bass és Dykstra nyomán definiáltunk. Így született meg egy lelkészben ez az identitás: „A gyülekezeti munka által nagyobb önismeretre tettem szert.” Vagy így: „Meghatározóvá vált számomra a személyes jelenlét a gyülekezeti kontextusban.”

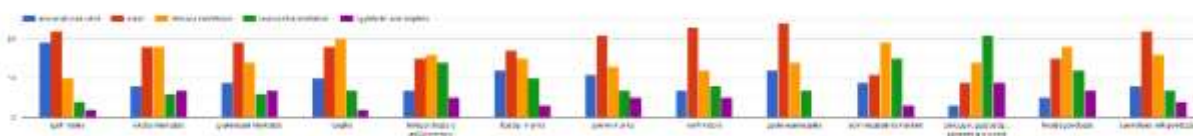
13. Mennyire elégedett az egyetem által kiválasztott mentorok szakmai iránymutatásával?

57 válasz

5. ábra: Elégedettség a mentorok szakmai útmutatásával

14. A lelkési feladatokat tekintve hogyan érzi, mennyi segítséget kapott a hatodéves képzés során az adott területeken?

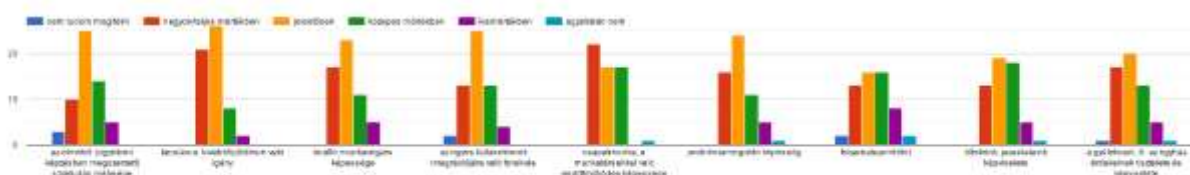
6. ábra: Segítség a lelkézi kompetenciák elsajátítása területén

A 13. és 14. kérdések (14. A lelkézi feladatokat tekintve hogyan érzi, mennyi segítséget kapott a hatodéves képzés során az adott területeken?) alapján fontos azt vizsgálni, hogy a hatodéves képzés során a mentorlelkézi feladatkör a tapasztalatszerzésben és a segítségnyújtásban mennyire tud eleget tenni a hallgatók fejlődési igényeinek, különösen is azokon a területeken (igehirdetés, iskolai hitoktatás, gyülekezeti hitoktatás, liturgia, lelkigondozás a gyülekezetben, ifjúsági munka, gyermekmunka, konfirmáció, gyülekezetvezetés, adminisztratív ismeretek, pénzügyi, gazdasági, pályázati ismeretek, hivatásgondozás, személyes lelkigondozás, személyes ügyeim és kérdéseim), ahol a hallgatók megjelölték, ismeretszerzési lehetőségre és további ismeretekre van szükségük. A mentorlelkészek szakmai iránymutatásával 82,4%-a a válaszadóknak teljes mértékben vagy jelentősen elégedett. Azok a területek, ahol magas a kismértékben vagy egyáltalán nem értékelhető segítség a hatodéves képzés során, a következők: lelkigondozás a gyülekezetben, pénzügyi, gazdasági és pályázati ismeretek, iskolai és gyülekezeti hitoktatás, ifjúsági munka, hivatásgondozás. Az előző kérdéssel egybeeső válaszok (lelkigondozás, pénzügyi kérdések, hivatásgondozás stb.) azt mutatják, hogy a képzésből hiányzó ismereteket, ill. területeket az egész egyházi életben is érdemes lenne összehasonlító elemzés alá vetni. Felvethetné ez annak kérdését, hogy a lelkigondozói ismeretek megszerzése és az ehhez szükséges gyakorlati tapasztalatszerzés szakmailag megfelelő arányban állnak-e egymással. A hivatásgondozás kérdése felveti az elhívás teológiai értelmezésének az egész életpályára kiterjedő megjelenését. A pénzügyi ismeretek pedig a lelkézi hivatásban ellátandó feladatok sokszor túlzó megjelenésére is utalhatnak, amikor is olyan kompetenciákra is képessé kell válnia a lelkésznek, amelyek más szakmai területhez tartoznak.⁵ A

⁵ Humoros és sokatmondó az a blog-poszt, amely a lelkézi hivatáshoz kapcsolódó sokféle igényt sorolja fel „divatszakkaként.”

„multitasking” terhét hordozó lelkészek dilemmáját olvashatjuk az egyik lelkész válaszában: „A legnagyobb probléma az, hogy az átlag magyar gyülekezetben a lelkész munkaidejének minimum fele olyan dolgokkal megy el, amiről egyáltalán nem (vagy nagyon keveset) tanulunk. Adminisztráció, NAV, pályázat, hivatali ügyintézés, protokoll rendezvényeken való részvétel, településdinamika, haldokló falvak kísérése, a magányosság elviselése, saját magunkért való kiállás, stb.”

19. Kérjük, értékelje, hogy a képzés mennyire hatékony az alábbi kompetenciaterületek fejlesztésében.

7. ábra: A képzés hatékonysága a kompetencia-területeken

A kompetencia-területek vizsgálatokor (az elméleti <egyetemi képzésben megszerzett> szak tudás mélysége, önálló tanulásra, továbbfejlődésre való igény, önálló munkavégzés képessége, az egyes tudáselemek integrációjára való törekvés, csapatmunka, a munkatársakkal való együttműködés képessége, probléma-megoldó képesség, folyamat-szemlélet, ötleteinek, javaslatainak képviselése, a gyülekezet, ill. egyház érdekeinek tisztelete és képviselése) kimagaslóan pozitív eredmény mutatkozott két területen: a tanulásra és továbbtanulásra való igény és az egyes tudáselemek integrációjára való törekvés esetén. A megjelölt kompetenciaterületek mindegyikén magas volt a megelégedettségi arány, egyedül a folyamatszemplélet-kompetencia mutatott alacsonyabb, 50,9%-os értéket a két felső skálában. Három olyan kompetencia-területet érdemes még megemlíteni, ahol a hatékonyság megítélése erősebben volt negatív: a problémamegoldó képesség, az ötletek és javaslatok képviselése kompetenciája és a gyülekezet, ill. az egyház érdekeinek tisztelete és képviselése 10% körül mozgott az alsó skálákon.

26. Kérjük, jelölje be, hogy az Evangélikus Hittudományi Egyetemen folytatott tanulmányainak egyes részterületei mennyiben...k meg jól szakmai pályáját, munkavégzését.

8. ábra: Az EHE-n folytatott tanulmányok egyes részterületei mennyiben

alapozták meg a szakmai pályát és munkavégzést

A teológiai képzés részterületei – mennyiben alapozzák meg jól a szakmai pályát és munkavégzést -, általános megelégedettséget mutatnak, jellemző a *nagyon* válasz, kimagaslóan az első, a negyedik és az ötödik kérdésekben. A gyakorlati tapasztalatokkal kapcsolatos vélemények aránya a következően alakult: 22.8% *teljes mértékben*, 33.3% *nagyon*, 31.6% *közepes mértékben*, 12.3% *kevés/kismértékben* volt elégedett a gyakorlati képzéssel. Nem számottevően, de itt volt a *kismértékben* való elégedettség a legmagasabb. A szöveges értékelésben a lelkészek közül többen mutattak rá a gyakorlati tapasztalatok szükségességére. Egy lelkész a következőképp fogalmazza meg ennek szükségességét: „*A kompetenciák begyakorlása és elsajátítása. Közös szakmai konzultáció. A lelkészi munka spektrumának áttekinthetőségére és jól strukturálására való törekvés.*” Más így látja: „*Sokkal egyházasabb képzésre lenne szükség az első öt év során is, hogy az elméleti tudás ezerféle módon kapcsolódjon a gyülekezeti valósághoz és a lelkészi szolgálat gyakorlatához. Több gazdasági, adminisztratív ismeret és gyakorlat lenne szükséges.*” Az arányok alapján elmondható, hogy az Evangélikus Hittudományi Egyetemen végzett és egyházi/lelkészi szolgálatban állók elégedettek az egyetemen szerzett ismeretekkel, és összességében az itt folytatott tanulmányokkal. A gyakorlati képzéssel kapcsolatos véleményalkotásban számszerűen és szöveges megfogalmazásban is árnyalt a kialakult kép, amit további kutatásokkal érdemes vizsgálni.

A hatodéves képzés hatékonyságának felméréséről a kérdőív itt tárgyalt kérdései alapján elmondható, hogy évek óta visszatérő hiánytémákat jeleznek vissza lelkészek. Ezek a témák szükséges, hogy elsősorban a hatodéves képzésben jelenjenek meg, de már az elméleti képzés gyakorlati tárgyai tartalmazzák legalább bevezető szintjén ezeket a kérdéseket. Az elméleti képzéshez tartozó gyakorlatok felülvizsgálatára is szükség van annak érdekében, hogy ezek az integratív szemlélet alapján is strukturáltabban tartalmazzanak biblikus, rendszeres teológiai és gyakorlati teológiai feladatokat és tudatosabban adjanak lehetőséget a reflexióra és a csoportos feldolgozásra.

BEFEJEZÉS

A tanulmány két területet kívánt bemutatni: /1/ elmélet és gyakorlat integrációjának lehetőségét és szükségességét a lelkészi szolgálatra való felkészültség hatékonyságának növelése érdekében; /2/ emellett a hatodéves képzésről készített kérdőíves kutatás alapján mutatott rá azokra a gyakorlati területekre, amelyek hiányterületként jelentkeztek az elmúlt évek elméleti és gyakorlati képzései során.

Az integratív szemléletű kompetencia-alapú teológiai oktatás a mai teológiai képzés számára egyszerre tűnik kézenfekvő megoldásnak és újszerű megközelítésnek. Kézenfekvő abból a szempontból, hogy az egyetemi oktatók teológiai előadásaikban és szemináriumi munkájukban informálisan gyakran alkalmazzák az integratív szemléletet. E tanulmányban azonban a kihívás abból a szempontból új, mennyiben tudjuk ezt a megközelítést rendszer szinten alkalmazni, és még szorosabbra fűzni elmélet és gyakorlat kölcsönhatását, hogy azok valódi teológiai célként jelenjenek meg az oktatás folyamatában. Az evangélium hirdetésére kapott elhívás komplex feladat, integrált teológiai megközelítést igényel. Ez az integráció a gyakorlati teológia feladatkörének bővülését jelenti a keresztyén életgyakorlat láthatóbb megjelenítésével. A kompetencia-elsajátítás folyamatában pedig az egész teológiai képzés és benne a gyakorlati teológia feladata a lelkészi hivatáshoz szükséges készségek fejlesztése elmélet és gyakorlat tudatos integrációjával.

A hallgatókat és lelkészeket egyformán megszólító hitvallás így tekinti a helyes arányt és irányt megtaláló integratív szemléletet a teológiai képzés küldetésének: „*Nem teljesítjük küldetésünket, ha a teológiai tudományt visszük a szószékre és nem Isten igéjét, a törvényt és az evangéliumot. De akkor sem, ha úgy akarunk evangéliumot hirdetni, hogy nem vizsgáljuk meg alaposan, hogy evangélium-e az, amit hirdetünk, és ez teológiai munka.*” [25]

IRODALOMJEGYZÉK

- [1] <https://strategia.lutheran.hu/> (Elérés: 2019. 07. 10.)
- [2] PÁNGYÁNSZKY Ágnes: *Könyvrecenzió. Siba Balázs: Pasztorálteológia. Igazság és Élet.* 13. évf./13. 2019. 599-602. p.
- [3] CAHALAN, Kathleen A.: *Integration in Theological Education* In: *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology.* Miller-McLemore, Bonnie J. (ed.) A John Wiley & Sons, Ltd, Publication. 2012. 388. p. ISBN 978-1-4443-3082-3.
<https://doi.org/10.1002/9781444345742.ch37>
- [4] PÁNGYÁNSZKY Ágnes: *Aszimmetrikus elköteleződés – Hit és nyilvánosság teológiai kérdésének megközelítése a lelkészképzésben.* In: *Teológia és nyilvánosság. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete.* Szerk. Orosz Gábor Viktor. Evangélikus Hittudományi Egyetem – Luther Kiadó, Budapest, 2019. 226-238. p. ISBN 978-963-380-155-0
- [5] https://www.lutheranworld.org/sites/default/files/2019/documents/council_2019_-_report_of_the_general_secretary-en.pdf (Internetes elérés: 2019. 07. 08.)
- [6] GALAMBOS Ádám: *Az elhívás útjai sokfélék.* DPR Füzetek 2. Sorozatszerkesztő: Orosz Gábor Viktor. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest, 2018. 46-49. p. ISBN 978-615-80459-1-9
- [7] SIBA Balázs: *Pasztorálteológia.* L'Harmattan, Budapest, 2018. ISBN 978-963-414-474-8
- [8] SWINTON, J. – MOWAT, H.: *Practical Theology and Qualitative Research.* 5th ed. London, SCM Press, 2013. vi. p. ISBN 978-0-334-02980-9

- [9] SIBA Balázs: *Pasztorálteológia*. L'Harmattan, Budapest, 2018. 99. p. ISBN 978-963-414-474-8
- [10] SWINTON, J. – MOWAT, H.: *Practical Theology and Qualitative Research*. 5th ed. London, SCM Press, 2013. 17. p. ISBN 978-0-334-02980-9
- [11] CAHALAN, Kathleen A.: *Reframing Knowing, Being, and Doing in the Seminary Classroom*. 2011 Blackwell Publishing Ltd. Teaching Theology and Religion, Volume 14, Issue 4, October 2011. 343. p. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9647.2011.00737.x>
- [12] SWINTON, J. – MOWAT, H.: *Practical Theology and Qualitative Research*. 5th ed. London, SCM Press, 2013. 17. p. ISBN 978-0-334-02980-9
- [13] Uo. 25-27. p.
- [14] CAHALAN, Kathleen A.: *Integration in Theological Education* In: The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology. Miller-McLemore, Bonnie J. (ed.) A John Wiley & Sons, Ltd, Publication. 2012. 386. p. ISBN 978-1-4443-3082-3.
- [15] CAHALAN, Kathleen A.: *Reframing Knowing, Being, and Doing in the Seminary Classroom*. 2011 Blackwell Publishing Ltd. Teaching Theology and Religion, Volume 14, Issue 4, October 2011. 347. p.
- [16] CAHALAN, Kathleen A.: *Integration in Theological Education* In: The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology. Miller-McLemore, Bonnie J. (ed.) A John Wiley & Sons, Ltd, Publication. 2012. 387. p. ISBN 978-1-4443-3082-3.
- [17] BASS, Dorothy C. - DYKSTRA, Craig eds. 2008. *For Life Abundant: Practical Theology, Theological Education, and Christian Ministry*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans. 7-8. p. ISBN 978-0-8028-3744-8
- [18] CAMPBELL-REED, Eileen R. – SCHAREN, Christian: *“Holy cow! This stuff is real!” From Imagining Ministry to Pastoral Imagination*. Teaching Theology and Religion. Volume 14, Issue 4, October 2011. 323-342. p. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9647.2011.00736.x>
- [19] Uo. 332. p.
- [20] SHAW, Perry: *Transforming Theological Education. A Practical Handbook for Integrative Learning*. Carlisle, UK: Langham Global Library. 2014. 21-24. p. ISBN-13:9781783689576
- [21] PÁNGYÁNSZKY Ágnes: *A keresztény közösségvezetés egyházban, gyülekezetben, diakóniában*. Lelkipásztor 2018/12, Luther Kiadó, Budapest 2018. 455-462. p.
- [22] SZABÓNÉ MÁTRAI Marianna: *Gyakorlati felkészítés a lelkészi szolgálatra*. In: Teológia és oktatás. szerk. Szabó Lajos. Luther Kiadó, Budapest 2015. 205-217. p. ISBN 978-963-9979-29-1
- [23] LUKÁCS Máté András: *2018. tavaszi kutatás a végzett hallgatók körében. Diplomás pályakövető rendszer*. In: Hatékonyságnövelés és igényteremtés. Diplomás Pályakövető Rendszer az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. DPR füzetek 2. Szerk. Orosz Gábor Viktor. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest, 2018. 15. p. ISBN 978-615-80459-1-9
- [24] Uo. 15. p.
- [25] REUSS András: *Önképzés – dacolni a lehetetlennel*. Lelkipásztor (90) 2015/8-9, 292-295.